बैरागी काइँलाको जीवनका आयामहरू

"घरको काइँला, स्कुलमा पो थाहा पाएँ म त तिलविक्रम नेम्वाङ पो रहेछु !" प्राज्ञ वैरागी काइँलाले आफ्नो फ्ल्यासब्याक पस्कन थाले पंक्तिकारसँगको भेटमा । अगाडि थपे, 'त्यो २००५ साल कात्तिकको कुरा हो ।'

दशैं विदामा आएका आफ्नो दाजुहरूसँग पढ्न जाने काइँलालाई रोक्न उनको बुवाले नुनको भारी बोकाएर गोठ पठाएका थिए । काइँला पनि कति इमान्दार रहेछन्, उनले आफ्नो कर्तब्य पूरा गरे नुन गोठमा पुऱ्याएर । तर काइँला घर फर्केनन् । गोठमा जा भनेर पठाइएका काँइला त दाइहरूको बाटो कुरेर पो बसे । उतिखेरको महाभारा डाँडा, अहिलेको राँकेमा । त्यसपछि पुगे इलामको पद्मोदय हाइस्कुलको कक्षा २ को विद्यार्थी बन्न । घरमा नै पण्डितहरूबाट साँवाअक्षर छिचोलेका काइँलालाई स्कुलले अर्धवार्षिक परीक्षापछि नै भए पनि भर्ना गरेको थियो । कक्षा २ को सुरुदिनमा स्कुलका कान्छा गुरूजी श्रीकृष्ण शर्माले सबैको हाजिर लिन थाले । 'तिलविक्रम नेम्बाङ' भनेर तीनपटक कराउँदा पनि कोही बोलेनन् । त्यसपछि ती गुरूले आजदेखि आएको नयाँ विद्यार्थी को हो ? भनि सोध्दा सबैले उनलाई देखाएका थिए । प्राज्ञ काइँलाले भने, 'मलाई त मेरै नाम पनि पो थाहा थिएन । मैले मेरो नाम थाहा पाएको त्यो क्षण अझै पनि ताजै छ ।'

वि. सं. १९९६ सालको साउन २५ गते तदअनुसार अंग्रेजी सम्वत अनुसार १९३९, अगस्ट ९ मा पान्थरको पौवा सारतापमा जन्मिएका काइँला डबल सुब्बा खडगबहादुरका आठभाइ छोरामध्येका चौथा हुन् । २००५ सालबाट औपचारिक शिक्षा आरम्भ भयो । कक्षाका खुट्किलाहरू चढ्दै उनी इलाममा सात कक्षासम्म पढे । त्यसपछिको पढाइ सिमापारको दार्जिलिङमा गरे । त्यहाँ गभर्मेन्ट हाई स्कुलमा कक्षा आठमा भर्ना भए । बसाई थियो कल माइकल होस्टलमा । सन् १९५६/१९५७मा यताको एसएलसी परिक्षाजस्तै उतातिरको म्याट्रिक क्लियरेन्स भर्खरै बद्लिएर 'वोर्ड अफ हाइयर सेकेन्डरी एजुकेशन' भएको थियो । उनले त्यो फलामे किल्ला नाघे । सन्, १९५७ मा गभर्मेन्ट कलेजमा भर्ना भए । दार्जिलिङ्को कलकता यूनिभरसिटीको गभरन्मेन्ट कलेजबाट आईएस्सी सन् १९६०मा 'रेगुलर' उत्तिर्ण गरी 'वी ए'मा भर्ना गरे । वीए पढाईको नराम्रो सम्झना छ । पहिलो वर्षको परिक्षाको तयारीक्रममा उनलाई 'थाङ्ने ज्वरो' ज्वरो आयो । त्यो थाङ्ने ज्वरो क्षयरोग थियो । त्यसलाई उसबेला थाङ्ने ज्वरो भनिन्थ्यो । त्यहीँ ज्वरोले थला पारेपछि पढाई राम्रो हुन पाएन । उनको शरीरबाट रोगले भाग्ने लक्षण देखाएन, दोस्रो वर्ष पनि रोगले हिर्काउन थाल्यो । 'यो १९६३ को कुरा हो । त्यसपछि स्वास्थ्यकै कारण एजप्सन हुने काम गर्न हुँदैन भनेर मैले पढाई रोकेँ', उनले सम्झिए उसबेलाको कुरा ।

साहित्यिक यात्राको थालनी

काँइला आयामेली कवि हुन् । तेस्रो आयामका आयामेली तीन हस्तीमा ईश्वर वल्लभ एक दिन भन्दै थिए, 'राई लिम्बूको मुन्धुम नै मेलोडियस हुन्छ र कविता आफैं जन्मन्छ ।' सायद त्यसैको प्रभाव हुनु पर्छ । प्राज्ञ काइँलामा पनि साहित्यिक

लेखन सहज बन्दै गएको थियो ।

काइँला भन्छन्, 'आफ्नो बुवा, गुरूबाबुहरूबाट नै साहित्यिक क्षेत्रमा जाने प्रेरणा मिल्यो ।' उहाँलाई इलाम पढ्दादेखिनै पत्रपत्रिकामा लेख रचना प्रकाशित गर्ने रहर जागेको थियो । त्यसले दार्जिलिङ्मा मूर्तरूप लियो । २०११ सालतिरको कुरा हो, त्यहाँ होस्टेलको साथीहरूसँग मिलेर हस्तलिखित आँसु भित्ते पत्रिका निकाल्न थाले । पत्रिका दार्जिलिङ बजारको चौकको कुनै भित्तामा टाँसिन्थ्यो । त्यतिखेरको जोसजाँगर सम्झँदै उनले भने, 'सबै सक्रिय भएर जानी नजानी, कनिकुथी लेख्ने गर्थ्यौं । त्यसैले पनि साहित्यमा सक्रियता बढायो ।' दार्जिलिङ्तिरको पत्रिकाहरूमा 'समस्या पूर्ति' कविता लेख्ने छाप्न दिने प्रचलन थियो । त्यतिखेरको सम्झनामा भन्छन्, 'रहरको बेला कति छापिए कति छापिएनन् ।' साहित्यिक कार्यक्रममा सहभागी हुने, प्रतियोगी बन्ने, कतिमा पुरस्कृत हुने क्रमले उनलाई साहित्यमा समर्पित गरायो । अनि इन्द्रबहादुर राई, ईश्वर बल्लभका साथ उनी बने आयामेली कवि ।

कुरा आयामेली आन्दोलनको

सन् १९५६मा नै नेपालबाट दार्जिलिङ पुगेका ईश्वरबल्लभ त्यहाँ सँस्कृत पढाउँथे । त्यही स्कुलका अर्का शिक्षक थिए, इन्द्रबहादुर राई । पढ्नलाई होस्टेलमा बसेका काइँला । तीन जनामध्ये दुई जना शिक्षक काइँला चाहिँ विद्यार्थी । तीनजनाको भेटघाट बाक्लियो साहित्यिक कार्यक्रमहरूमा । पछिबाट ईश्वर वल्लभ पनि काइँलाको कोठामा बस्ने साथी भए । उनीहरूको कोठा साहित्यमा फलदायी बन्यो । त्यहीबाट 'कोठे साहित्यिक गोष्ठी प्रतिष्ठान'को नाममा साहित्यिक अभियान अगाडि बढाए । कम्तिमा हप्तादिनमा एउटा कार्यक्रम हुने गर्थ्यो । त्यसैको निरन्तरता भित्तेपत्रिका प्रकाशन सुरू गरे । दार्जिलिङ्को चोकबजार भन्ने ठाउँको कुनै भित्तामा टाँसिन्थ्यो । लेख्नेकाम सबै ईश्वर वल्लभले गरे । यो प्रतिष्ठान सन् १९५८ देखि ६० सम्म चल्यो। अलिपछि, 'फूलपात पत्कर' मासिक पत्रिका प्रकाशन सुरू गरे । दुई अंकसम्म प्रकाशित सो पत्रिकाको सम्पादक थिए, इश्वर वल्लभ र प्रकाशक काइँला ।

'फूलपात पत्कर'को प्रकाशन धपेडीले काइँलाको भेट इन्द्रबहादुर राईसँग भयो । अग्रज राईसँग काइँलाको घनिष्टता थिएन । घनिष्टताको क्रम अलि फरक किसिमले भयो । पहिलोपटक बिराम निको भएपछि दार्जिलिङमा नेपाली भाषाका लागि 'छात्र आन्दोलन' गरेका थिए । त्यसको संयोजकत्वको जिम्मेवारी सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेर त्यो आन्दोलनलाई 'नेपाली भाषा मान्यता समिति' गठन गरेर अग्रजहरूको जिम्मा लगाए । त्यो समितिको जेनेरल सेक्रेटरीको जिम्मेवारी दिइयो, इन्द्रबहादुर राईलाई । त्यही आन्दोलनका क्रम इन्द्रबहादुर राईसँग घनिष्टता बढेको थियो ।

दोश्रोपटक बिरामीले थला परेकै बेला साहित्यमा केही नयाँ गरौं भन्ने विचार आयो । र, निस्कियो तेश्रो आयाम पत्रिका(१९६३) । यो पनि सन् ६०कै कुरा हो । बिरामी विस्ताराबाट नै प्रकाशन र सम्पादनको जिम्मेवारी काइँलाले लिए, ब्यवस्थापन गरे ईश्वर वल्लभले र सैद्धान्तिक अगुवाईको जिम्मा इन्द्रबहादुर राईको थियो । तर, आन्दोलनको नाम आयामेली नै भनेर घोषणा गरिएको थिएन । आयामेली आन्दोलनको बारेमा प्राज्ञ काइँला भन्नुहुन्छ, 'मान्छेको जीवन समयअनुसार हुनु पर्‍यो, कालअनुसारको रचना हुनु पर्‍यो र अनि मात्रै पो त्यो रचनाले मान्छेको जीवन उस्ले भोगेको कुरा, देखेको, अनुभूति गरेको एउटा सग्लो रूप(सायद पूर्णता पाउनु होला) भन्ने लाग्यो र त्यसैअनुसारको साहित्य लेख्यौं । त्यसलाई पछि पक्ष र विपक्षमा आलोचना गर्नेले आयामेली लेखन भनिदिए । त्यै नामले चल्यो ।'

लीलालेखनको प्रसंग

आयामेली आन्दोलनको तीनहस्तीहरूमा इन्द्रबहादुर राईले अहिले लीलालेखनको छुट्टै अभियान चलाई रहेका छन् । त्यसले गर्दा आयामेली आन्दोलनमाथि यदाकदा टिकाटिप्पणी हुनु स्वभाविक नै हो । आन्दोलनका तीन हस्ती समयसँगै तीनतिर भए । बल्लभ काठमाडौं सहर फर्किए, राई उत्तै(दार्जिलिङ) नै रहे । पूर्वी नेपालको आफ्नै गाउँमा बसे काइँला । तीनैतिरबाट यही विचारको प्रयत्न जारी रह्यो । यसैबीच काइँलाको सक्रियता साहित्यमा भन्दा खोज अनुसन्धानमा बढ्यो । त्यो पनि लिम्बू संस्कृति र मुन्धुममा आधारित खोजी ।

पहिला तेश्रो आयाम आन्दोलनको बेला निर्माण गरेको शब्द 'अर्थ निरपेक्षता'ले जीवनमा अर्को आयाम थप्यो । पहिले नै मानेको कुरा थियो, एउटा चिजलाई यही नै भनेर किटान गर्न नसकिने त्यसमाथि विभिन्न दृष्टिकोण हुने । त्यो कुनै न कुनै रूपमा दोहोरिई रहेको हुने आदि-आदि । त्यसैलाई पूर्विय दर्शनमा मायावी खेल अथवा लीला भनिन्छ । प्राज्ञ काइँलाको प्रष्ट्याउँदै भन्छन्, 'एउटै चिजको पनि थुप्रै दृष्टिकोण हुँदो रहेछ । यो हामीले/जीवन बाँच्नेहरूले यो पक्ष पनि स्वीकार गर्नु पर्ने रहेछ भन्ने कुरालाई पूर्विय दर्शन र पश्चि यूरोप, अमेरिकातिरबाट आएको भाषा र साहित्यमा आएको नयाँ चिन्तनलाई 'फ्यूजन' गरेर वहाँले एउटा लीलालेखनको नयाँ नाम दिई नयाँ चिन्तन सुरू गर्नुभो र उहाँ यसमा खुरून्दार लागी रहनुभा'छ ।'

बैरागी काइँलाका कृतिहरू

प्रकाशित कृतिहरू

बैरागी काइँलाका कविताहरू, साझा प्रकाशन

साप्पोक चोःमेन : लिम्बू जातिमा कोख पूजा, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान

नाःहेन मुन्धुम : इर्स्या आँखीडाही आख्यान र अनुष्ठान

सामसोघा मुन्धुम : प्रेतात्माको आख्यान र अनुष्ठान

ससिक मुन्धुम : मोच मार्ने आख्यान र अनुष्ठान

तङ्सिङतक्मा मुन्धुम : आख्यान र अनुष्ठान

नवचइत् मुन्धुम

अनुदित कविता कृति

किराँत जागरण गीत

सम्पादित कृतिहरू

लिम्बू विव्लियोग्राफी, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

लिम्बू भाषा तथा साहित्य विचार गोष्ठी, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान

राष्ट्रिय भाषाका कविता सँगालो,(अमृत योञ्जन साथमा)

लिम्बू लोककथा(अतिथि सम्पादक) सयपत्रि पत्रिका, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान

म्यागेजिन र जोर्नल सम्पादन

तेश्रो आयाम, मासिक दार्जिलिङ

कविता, त्रैमासिक, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान

लिम्बू भाषा र साहित्य, त्रैभाषिक जर्नल

सयपत्रि, लिम्बू लोककथा विशेष

सम्मान तथा पुरस्कार

साझा पुरस्कार २०३१

युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ पुरस्कार २०५२

हरिहर शास्त्री-सरस्वती देवी साहित्य पुरस्कार २०५८

आदिवासी गीति सम्मान २०६३

गोर्खा दक्षिणवाहू, ख श्रेणी २०५१

प्रसंग स्रस्टा आन्दोलनको

प्राज्ञ काइँलाले २०६२/६३को जनआन्दोलनको सुरूताका जतिखेर निरंकुश सामन्ति राजतन्त्रको विरूद्धमा लोकतन्त्रको पक्षमा स्रस्टाहरूको आन्दोलनको संयोजक बनेका थिए । तर, त्यतिखेरको धरपकडको बेला नेतृत्व गर्नका लागि नेतृत्व अभाव भई आन्दोलन निस्तेज हुने भयका कारण

स्रस्टा आन्दोलनको अध्यक्ष मण्डल निर्माणको प्रस्ताव काइँला आफैंले राख्नु भएको थियो । त्यो आन्दोलनलाई प्राज्ञ काइँला, आनन्ददेव भट्ट लगायत चारजना अग्रजहरूले नेतृत्व प्रदान गरे । यो मूलतः राजाले ०६१ माघ १९ गते सम्पूर्ण राजकीय शक्ति जनताको हातबाट खोसेर निरंकुश शासनको विरूद्धमा लोकतन्त्रको पक्षमा आन्दोलन गर्न गठन भएको थियो । त्यसलाई नागरिक समाजसँग मिलेर आन्दोलन छेडेका थिए ।

अगुवाई आदिवासी आन्दोलनको

आदिवासी जनजाति महासंघको पूर्व सल्लाहकार रहेका प्राज्ञ काइँला आदिवासी जनजाति आन्दोलनले धेरै उपलब्धी हासिल गरेको मान्छन् । जनजाति आन्दोलनकै कारण आज सबै राजनितिक दलहरूले आफ्नो साझा मुद्दा बनाए । त्यसमा पछि मधेसी आन्दोलन थपियो, सँगै महिलाको पनि कुरा जोडिएको हो । जनजाति आन्दोलनकै कारण संविधान सभामा २ सय १९ जना सभासद आए । राज्यले आदिवासी जनजाति आन्दोलनकै कारण आदिवासी जनजातिको पहिचान स्थापित भयो । र, आदिवासी जनाजतिको सवालहरू यहाँसम्म आई पुग्यो ।

अब बन्ने राज्यको नयाँ संरचनामा आदिवासी जनजातिको माग बमोजिम जाति, भाषा, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, क्षेत्रीय आधारमा नभए पृथ्वीनारायण शाहले राज्यको एकीकरण गर्दाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधारमा होस र यति गर्दा पनि भएन भने भौगोलिक क्षेत्रीय आधारमा होस भन्ने आदिवासी जनजातिले माग गरेका छन् । त्यसलाई कतिले पनि मानेको छ । तर, तराई आधारमा राजनीति गर्ने दलले नमान्नु आफ्नै कारण होला । पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गर्नु अगाडिको जातिय पहिचानलाई स्वीकार गरेर नामकरण होस भन्ने आशय छ । यसो गर्दा इतिहासको सम्मान हुने कुरामा उनी दृढ छन् ।

तर, यो आदि विषयमा बहस हुनु जनजाति आन्दोलनको उपलब्धी नै हो । तर, उनी ब्राम्हणहरूले पनि आफूलाई आदिवासी जनजाति आन्दोलनमा सूचीकृत हुन पाउँ भन्ने आन्दोलनको पक्षमा हुनुहुन्न । उनको विचारमा यो आदिवासी जनजाति आन्दोलनको उपलब्धीलाई नमानी भाँड–भैलो पार्नलाई गरिएको खेल भएको उनको जिकिर छ । यसलाई अधिकार खोसिएकाहरूको अधिकार नदिँदा महाभारतको कुरू क्षेत्रको युद्धलाई सम्झन सुझाउँछन् ।

हड्सनको अध्ययन

आफू सानो छँदै घरमा आएको दुई विदेशी पाहुनाहरू आएका थिए । उनीहरूमा बेलायतबाट आएका प्रोफेसर आर के स्प्रींग र उनको श्रीमती थिए । यो सन् १९५५ को अन्त्यतिरको कुरा हो । लिम्बू लगायत राईभाषाको अध्ययन गर्न आएका थिए । इन्डियन अफिस लाइब्रेरीमा भएको नेपालसम्बन्धि धेरै कागजपत्रहरू हड्सनले लेखेको भेटेछन् । त्यसैको अध्ययन गर्न आएको बेला उनले पनि हड्सनको नाम सुनेका थिए । काजिमान कन्दङवाले दार्जिलिङको घुमपहाडबाट ल्याएका थिए । याम्बुङका रन्धोज नेम्बाङले उहाँलाई सहयोग गरेका थिए । विशेषज्ञ त इमानसिंह चेम्जोङ नै हुन् । '२०३०सालदेखि मैले यसप्रति चासो बढाएको थिएँ । ०४६ सालपछि यससम्बन्धि किताब प्रकाशन गर्न प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा लगेँ । यही क्रममा आशमान सुब्बाबाट हड्सन कलेक्सन् फोटोकपी गरेँ ', उनी भन्छन् ।

बेलायतको लाइब्रेरीमा गरेको कलेक्सन् अध्ययनबारे साप्ताहिक विमर्शमा लेखेका छन् । मूलतः यसको संक्षिप्त आशय बहा जर्नलमा प्रकाशन गरे । यो अवसर डा. रमेश ढुंगेलले जुराई दिएका हुन् । पढाइको क्रममा लिम्बू मुन्धुम तीन किसिमको छ । यसमा मुख्य कुरा सिरिजंगालाई सिक्किममा लामाहरूले मार्न लगाएको भन्ने एकलाई उल्लेख छ । तसर्थ, यस्ले के प्रमाणित गर्छ भने हड्सन विक्रम सम्बत १९०१मा थिए र यो लेख १९०३मा संकलन गरेका थिए । यसभन्दा अगाडि नै लेखेको कुरा पत्ता लगाएको बताउँछन् । १८३१ भन्दा अगाडि नै लेख्य परम्परा भएको एउटा इतिहास बताउँछ ।

गेसो आन्दोलन

गोर्खा भूतपूर्व सैनिक संघ(गेसो)को पनि सल्लाहकार रहिसकेका प्राज्ञ काइँलाको विचारमा गेसोले पनि सफलताको उचाइ पाउँदैछ । समानताको आन्दोलनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादीहरूको समेत समर्थन जुटाउन सफल भएको बताउँछन् । पेशागत समुदायको उच्चतम विन्दुमा सफलता हासिल गर्नमा नेतृत्व पंक्ति, सञ्चार माध्यम धन्यवादका पात्र रहेको उनको ठम्याई छ । ❍

● प्रस्तुतिः युवराज लिम्बु

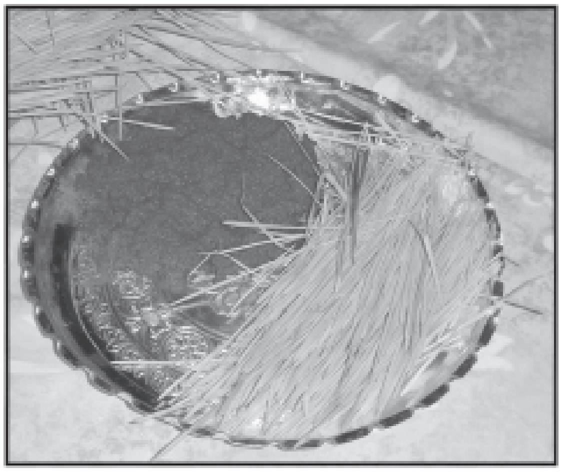

विजया दशमी तथा दिपावली २०६६

सालको पावन अवसरमा देश विदेशमा रहनुभएका सम्पूर्ण भूतपूर्व गोरखा सैनिक दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूका साथै समस्त देशवासीहरूको सुस्वास्थ्य, समृद्धी एवं दिर्घायुको कामना गर्दछौं ।

गोरखा भूतपूर्व सैनिक संघ (गेसो)

काठमाडौ जिल्ला महिला समिति
सुकेधारा, काठमाडौँ